

Згубний вплив політики русифікації та її наслідки для українського народу

Свинаренко Наталія Олександрівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян
ХНЕУ ім. Семена Кузнеця

<https://orcid.org/0000-0002-8972-0025>

Natalia.Svynarenko@hneu.net

Анотація. Висновки. На основі аналізу нормативних правових документів та сучасної наукової історичної літератури визначено особливості дії тотальної русифікації на події сучасної історії України. На час проведення політики українізації русифікаційні напади децю послабили свою активність, порівняно з Валувівським циркуляром та Емським указом. За період Радянської України русифікація розвивалася досить потужно: цьому сприяли повна русифікація армії у всьому СРСР, освітня політика Радянського Союзу, особливості кадрової політики розподілу робочих місць молодим спеціалістам після закінчення середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. Починаючи з 1970 р. науковий світ усіх тодішніх республік Союзу теж русифікувався - бо всі захисти дисертацій затверджувалися у Москві, а автореферати дозволялося публікувати тільки російською мовою. А російська мова тим часом все більше популяризується. Радянську політику русифікації на Україні цілком можна назвати зброєю сповільненої дії, яка через десятиліття своєї планоїрної дії досягла свого фактичного результату - війни, у якій гинуть абсолютно невинні люди. Культ так званої «радянської людини» формувався протягом всього періоду існування СРСР. Особливо успішним це формування виявилось на території нашої України. З плином часу це призвело до певних ознак стирання національної самоідентифікації українського народу та до формування подвійної ментальності. Політика наших пропрезидентських партій повністю це підтверджує. На момент розпаду Радянського Союзу на території нашої України більшість населення становили українськомовні українці та децю менше було російськомовних українців. Але за суттєву проблему це ні політики найвищого рангу, ні переважна більшість суспільства не вважали.

Результати. Значна кількість українців російськомовних та станом на переддень військової російської агресії переважно занадто толерантне ставлення більшості українських громадян до явища російськомовності в Україні. Існування так званої подвійної ментальності в сучасній Україні - прозахідного (європейського) спрямування та східний (промосковський) з відповідними культурними характеристиками. Враховувати потрібно і той факт, що на Україні відбувається старіння нації, і носіїв промосковського типу ментальності було за часи незалежності більше, тому представників проросійських партій завжди було достатньо у Верховній Раді. Ті мовні закони, які затверджувала Верховна Рада України за весь час її існування є прямим підтвердженням цього факту.

Перспективи досліджень. З точки зору цивілізаційного підходу є важливим погляд іноземних дослідників (істориків, публіцистів, соціологів, політологів) на проблему русифікації українського народу у складі Радянського Союзу та у часи незалежності.

Ключові слова: зросійщення, українізація, вивчення російської мови, національна ідентичність, національні меншини, етнокультурна невизначеність.

Політика русифікації на українських землях має давню історію, проводилася різними правителями, у різні історичні епохи. Її коріння є старим та дуже міцним. Довго передова громадськість не визнавала її як вагому та значущу, певною мірою загрозливу. В результаті такої толерантності це досить згубно відобразилося на нашому сучасному житті.

Метою даної роботи є аналіз історичного аспекту становлення політики русифікації за період з 1920 р. і до наших днів. Дана мета реалізується через такі *завдання*: охарактеризувати ключові аспекти русифікації українського народу за часів Радянського Союзу; спробувати описати процес становлення культу так званої «радянської людини» та як це вплинуло на розвиток національної складової на Україні; пояснити причини продовження політики зросійщення у часи незалежної України.

Під час дослідження найбільше застосовувалися такі методи, як історико-порівняльний (з'ясування ступеню русифікації, порівняно з самодержавним правлінням та ін.), хронологічний (аналіз подій політики русифікації українського народу у радянський період) та герменевтичний (для тлумачення архівних та законодавчих матеріалів).

Вказана проблематика знайшла своє певне відображення у роботах В. Лизанчук (Лизанчук, 1995) та І.В. Діак (Діак, 2000).

1.Про політику русифікації українців за радянської влади. Російський царат надзвичайно жорстко контролював політику русифікації на українських землях. З приходом радянської влади почалася політика українізації, але, як виявилось, це було стратегічним відхиленням, а не сталим вектором розвитку. Політика радянської влади була більш витонченішою, ніж жорсткі царські заборони.

На початковому етапі становлення радянської держави, на території України проводилася політика українізації. Українську мову у школах та радянських установах Постановою РНК УСРР законодавчо ввели 21 вересня 1920 р.: «...негайно запровадити обов'язкове вивчення української мови в усіх учбово-виховних закладах з українською мовою викладання. ..Видавництвом подбати про видання достатньої кількості підручників українською мовою, так само як і художньої літератури і всіх інших видань. Залучити співробітників, які знають українську мову і можуть нею задовольнити запити населення» (Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів, 2008: 638).

З листа Й.Сталіна тов. Кагановичу та ін. членам ЦК КП(б)У від 26 квітня 1926 р.: «Можна і треба українізувати, додержуючи при цьому певного темпу, наші партійний, державний і інші апарати, що обслуговують населення. Але не можна українізувати зверху пролетаріат. Не можна заставити російські робітничі маси зректися російської мови і російської культури і визнати за свою культуру і свою мову українську. Це суперечить принципу вільного розвитку національностей. Це була б не національна свобода, а своєрідна форма національного гніту. Намагатися замінити цей стихійний процес насильною українізацією пролетаріату зверху — значить проводити утопічну і шкідливу політику, яка може викликати в неукраїнських верствах пролетаріату на Україні антиукраїнський шовінізм» (Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів, 2008: 667). Іншими словами, для російськомовного пролетаріату України закони не писані — з їх небажанням учити та застосовувати українську мову слід рахуватися. Так як цим питанням опікувалися найвищі чиновники держави, то стає зрозумілим, чому робітникам дозволили не звертати увагу на заходи українізації — бо тільки найвищі

чиновники Союзу знали, що українізація планувалася як явище суто тимчасове, а робітники потрібні СРСР завжди, і їм говорити українською зовсім не є обов'язковим.

На зміну яскравим виявам показової політики українізації з 1933 р. почала активно розвиватися русифікація. Поступово почала збільшуватися кількість шкіл російською мовою навчання, масово видавалася російськомовна наукова, публіцистична та художня література. Це було без заборони дії україномовних навчальних закладів....Але здіймати суспільний галас, дзвонити в усі дзвони і протестувати було нікому...Люди, навіть не байдужі до нашої традиційної культури, котрі отримали гарне національно-патріотичне виховання дуже добре пам'ятали страшний період репресій і мовчали. Бо елементарно хотіли жити, бачили наочні приклади арештів свідомих та активних прихильників українізації, мусили працювати та виконувати п'ятирічні плани.

Постанова РНК УРСР і ЦК(б)У таким чином трактує Закон про обов'язкове вивчення російської мови у неросійських школах України від 20 квітня 1938 р.: «...необхідність вивчення російської мови на Україні обумовлена: посиленням братерського зв'язку та єднанням між українським народом і народами Радянського Союзу для господарського і культурного росту; сприяти вдосконаленню українських кадрів у галузі наукових і технічних знань; для успішного несення громадянами УРСР військової служби в рядах Робітничо-Селянської Червоної Армії і Військово-Морського Флоту» (Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів, 2008: 726). Також у цьому документі вказана і обов'язкова кількість навчального навантаження російської мови на тиждень у середній школі: від 2 до 5 годин, в залежності від рівня школи.

Дослідник Л.Слободян констатує, що остаточну крапку у політиці українізації було поставлено у 1938 р. «Про реорганізацію національних шкіл на Україні», у якій створення навчальних закладів національних меншин кваліфікувалося як «насадження особливих національних шкіл — вогнищ буржуазно-націоналістичного впливу на дітей» (Слободян, 2013: 50). Як висновок, автор констатує, що політика деукраїнізації характеризувалася використанням різних засобів для досягнення мети — від закриття українських шкіл або перетворення їх у російсько-українські, вилучення української мови з діловодної сфери партійних і радянських органів, збільшення присутності російської мови в засобах масової інформації до відверто репресивних дій — масових арештів, ув'язнень та розстрілів представників української інтелігенції, студентської молоді та ін. (Слободян, 2013: 51).

У 70-х- на початку 80-тих рр. ХХ ст. період правління Володимира Щербицького історики називають часом найстрімкішої русифікації. Тоді номенклатурні чиновники відкрито висловлювали свою зневагу до української мови і прилюдно відмовлялися від неї, відбувся масовий перехід шкіл і вузів на російську мову викладання, на конференціях і з'їздах уже було не прийнято говорити українською мовою, навіть на сесіях Верховної Ради, де традиційно завжди депутати проголошували промови українською, переважала російська мова, українська мова вивірювалася і зі стін української Академії наук, де чимало вчених мужів вважали за «не престижне» писати і говорити рідною мовою (Лазебник, 1990: 3)

Починаючи з 1970 р. науковий світ усіх тодішніх республік Радянського Союзу теж русифікувався. По-перше, вся найновіша література з усіх наук та напрямків публікувалася російською мовою, по-друге,

всі дисертації затверджувалися у Москві, а автореферати дисертацій за установленими нормами дозволялося публікувати тільки російською мовою.

Інформація ЦК КПУ ЦК КПРС про хід виконання Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи щодо поліпшення вивчення російської мови у загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік» від 26 травня 1983 р.: «... підвищити рівень викладання російської мови — мови дружби і братерства народів СРСР, засобу міжнаціонального спілкування, впроваджувати школи з поглибленим вивченням російської мови та літератури, факультативних курсів, запроваджувати спеціальні радіо — та телепередачі із вивченням російської мови учнями та дітьми дошкільного віку; збільшити набір студентів на факультети російської мови та літератури»; починаючи з 1984 р. підвищити ставки зарплат вчителів початкових класів, що ведуть заняття російською мовою та вчителям російської мови та літератури; збільшити стипендіальний фонд для виплати підвищеної стипендії студентам, що навчаються за спеціальностями «Російська мова та література» (Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів, 2008: 838).

Із закону УРСР «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р.: «Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил...а російську мову використовувати як мову міжнаціонального спілкування між народами СРСР (Стаття 4). А публічне приниження чи зневажання, навмисне спотворення української або інших мов в офіційних документах і текстах, створення перешкод і обмежень у користуванні ними, проповідь ворожнечі на мовному ґрунті тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом (Стаття 8)» (Відомості Верховної Ради УРСР, 1989 : 58-67). Занадто лояльне ставлення до мов національних меншин згодом вартуватиме українцям надто дорого.

2. Становлення культу так званої «радянської людини». У радянському суспільстві активно впроваджувався культ так званої «радянської людини», котра була носієм традицій класичної російської культури та російської мови.

За часи існування сталінської держави поняття «батьківщина» для багатьох людей певною мірою почало нівелюватися. Адже Союз був мілітаризованою державою, де була значна кількість кадрових військових. Військо Радянського Союзу з початку його створення було російськомовне. Військові за потреб служби мусили возити і свої родини по всьому СРСР. Звичайно, за таких умов досить складно було виростити патріотично налаштовану особистість, виховати національно свідому людину. Але термін «радянська людина» значив діаметрально протилежне. Народилася людина в одному населеному пункті, однієї республіки, у кількох школах різних міст чи інших населених пунктів навчалася. Згодом — вступила у заклади професійно-технічної та вищої освіти ще в якійсь республіці — це типовий опис біографії середньостатистичної пересічної молоді людини, котра жила наприкінці 30-х рр. ХХ ст.

Крім того, за радянської системи професійно-технічної та вищої освіти, доступ до якої був безкоштовним, для випускників існував розподіл вакансій за кадровими потребами всього неосяжного Радянського Союзу. Це змушувало більшість пересічних громадян Радянської України їхати за сотні, а то й тисячі кілометрів до своїх постійних та тимчасових робочих місць. А там потрібно було пристосовуватися до нових умов проживання тогочасної Білорусі, Молдови, Російської Федерації,

Узбекистану, Грузії, Азербайджану — у великих містах переважало спілкування російською мовою, у маленьких містах та містечках молоді спеціалісти для виконання своїх службових обов'язків змушені були спілкуватися російською мовою, щоб місцеві підлеглі їх розуміли, щоб вчасно були виконані грандіозні плани сталінської індустріалізації. Бо вимоги часу були саме такі. Тобто, навчаючись чи працюючи у великих містах СРСР, окрім території Радянської України, українці, з плином часу, позбувалися навичок володіння рідною мовою. Виняток становили тільки ті, хто постійно листувався з родичами, які проживали в Україні. Так поступово українці втрачали свою національну ідентичність та національну самосвідомість.

Мовою міжнаціонального спілкування у Радянському Союзі була російська. Мови національних меншин існували, не тільки номінально, а й фактично. Але перспективне майбутнє молодих людей пов'язувалося з інженерними, медичними, військовими спеціальностями, які викладалися російською мовою. Це був дуже значний удар по національній ідентичності різних народів, і українців, зокрема.

Далі були буремні роки Другої Світової війни, в ході якої українці воювали і за Радянський Союз, і у лавах бандерівців (ОУН), і у рядах мельниківців (ОУН), у Армії Народовій та Армії Крайовій, у ополченні інших європейських країн. Найбільше українців у роки Другої світової воювали за Радянський Союз, дехто воював з 1941 до 1945 рр., але їх переважаюча більшість тих, хто зустрів Перемогу у 1945 р., стала до лав Червоної Армії пізніше, ніж у 1941 р. Воюючи на фронтах проти гітлерівців, українці проходили величезні географічні відстані, отримували поранення, лікувалися у госпіталях різних міст та республік, пліч-о-пліч, місяцями воювали з представниками всіх народів та народностей тодішнього Радянського Союзу, комунікуючи при цьому переважно російською мовою.

Далі тривав складний та досить тривалий процес відновлення повоєнного народного господарства, де теж була потрібна фахова праця спеціалістів, які приїздили у тодішній Радянській Україні. Натомість наші випускники після отримання дипломів отримували направлення працювати на заводи, фабрики, організації у різні віддалені куточки Радянського Союзу. Ось чому дійсно російська мова поступово почала витісняти інші національні мови. Приблизно так у дуже спрощеній формі і діяла хитомудра політика русифікації радянського уряду, планомірна, багаторічна і ретельно продумана, до дрібниць. Ось чому її наслідки даються нам взнаки і зараз. Вирішити цю проблему теж не досить просто, враховуючи її солідний вік.

У 1946 р. вийшов друком роман Бориса Полевого «Повесть о настоящем человеке». Він мав величезне значення для тогочасного суспільства — впроваджувався культ «радянської людини», справжнього героя, мужнього, відданого воїна. І цей твір увійшов до обов'язкової державної програми вивчення російської літератури. Іншими словами кожна людина, котра ходила у школу читала цей твір та аналізувала його. Безперечно, військового льотчика Олексія Маресьєва не можна у чомусь звинувачувати. Його подвиг в ім'я батьківщини є безперечним, людини яка 18 днів змушена була повзком пересуватися, щоб не потрапити у полон. Про цей та подібні випадки писала преса, лунали радіопрограми, знімали кінопрограми та художні фільми. Просто він став уособленням того, що потребує батьківщина — здійснювати подвиги в ім'я вітчизни, навіть ціною власного здоров'я та життя. Національність для тодішньої батьківщини російською була як то кажуть, за замовчуванням.

Пізніше, у 1972 р. у Радянському Союзі з'явилася популярна серед тодішньої молоді пісня у виконанні вокально-інструментального ансамблю «Самоцвєты». В той час не було великої альтернативи музично-мистецьких творів, тоді фактично з кожного вікна великих та малих населених пунктів неосяжної радянської країни лунало — «...мой адрес не дом и не улица - мой адрес Советский Союз»....Культурні наслідки дії цієї простенької пісеньки доведеться черпати через кілька десятиліття. Про серйозність підходу до змісту цього доволі примітивного, легкого для запам'ятовування твору та легковажне ставлення до питання пошуку коріння свого народу більшість абсолютно невинних жителів України, з часом, через десятки років, заплатить своїм життям.

3.Продовження політики зросійщення у часи незалежної України.

Після розпаду СРСР становище 25 мільйонів росіян змінилося — вони вперше отримали статус національної меншини, на противагу статусу домінуючої нації у складі СРСР (Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів, 2008: 864). Особливістю українсько-російських відносин в Україні пояснюються слабкістю і невизначеністю національної ідентичності, етнокультурною невизначеністю значною частиною громадян українського і російського походження, наявністю етнокультурних груп з гібридною самосвідомістю (Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів, 2008: 864). Щодо мовного критерію, то наприкінці 90-х років нараховувалося приблизно 21 млн україномовних українців і 17 млн російськомовних українців, досить толерантно українці і росіяни ставляться один до одного, демонструють добрі наміри і настрої для подальшого проживання в межах України (Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів, 2008: 864). Протягом 90-х років для більшості українців, на відміну від прибалтійських народів, визначення своєї національної ідентичності шляхом прямого протиставлення і ворожості до росіян було неприйнятним (Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів, 2008: 865).

За Конституцією України, за Статтею 10 державною мовою нашої країни є українська...Але водночас гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, та ін. мови національних меншин.

Протягом довгого історичного періоду, фактично за весь період перебування України у складі Радянського Союзу, у нашому суспільстві існував культ толерантності до російськомовного населення. Навіть за часи незалежності, коли патріотично налаштовані партії у ході передвиборчої боротьби змагалися за місце у парламенті, значна частина нашого соціуму їх відкрито обвинувачувала у нацизмі. Бо це був результат радянського виховання. Вважалося, що все одно — і україномовні, і російськомовні громадяни однаково добре розуміють одне одного. Важливо, щоб люди були гарними фаховими спеціалістами, надавали якісні послуги чи ефективно керували тими чи іншими підрозділами. А те, що не володіють державною мовою, хіба ж це має таке вагоме значення.....Пройшов деякий час, і наші жадливі реалії російської військової агресії повністю спростували хибність подібних тверджень.

Станом на 2000 р. на території України проживало росіян 17,3%, вони близькі до українців за мовно-культурною ідентичністю, хоча і не тотожні їм, у регіонах проживання основної маси росіян між ними і українцями, по суті, немає мовно-культурних і психологічних бар'єрів (Курас, 2003: 6)

У 2005 році за сприянням міського голови Харкова Володимира Шумілкіна запроваджується у місті російська мова як регіональну. За часи незалежності російську мову визнали регіональною також на території Дніпропетровської, Луганської, деяких населених пунктів Миколаївської та Одеської областей та Болградського району Одеської області.

На думку вітчизняного дослідника С. Полуденка, в Україні в часи незалежності існувало два типи менталітету населення: 1) європейський (демократичний, іншими словами, — «європейський», «націоцентричний», «націоналістичний»), котрий переважав у географічному плані - на Заході і в Центрі України та 2) російський (посттоталітарний — «московський», «постколоніальний», «пострадянський», «креольський») — переважно на Півдні і Сході України (Полуденко, ...) На думку автора статті, еліта західних областей України має набагато більше властивостей, що поєднують її з Європою, з її демократичними засадами, а на Сході ситуація зовсім інша — тут спорідненість проявляється з Росією, її деспотичними і диктаторськими традиціями (Полуденко, 2013: 76)

Висновки. За часів Радянської України політика русифікації діяла досить активно: цьому сприяли повна русифікація армії у всьому Союзі, освітня політика держави, кадрова політика розподілу робочих місць молодим спеціалістам після закінчення середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. Починаючи з 1970 р. науковий світ усіх тодішніх республік Союзу теж русифікувався — бо всі захисти дисертацій затверджувалися у Москві, а автореферати дозволялося публікувати тільки російською мовою, за тодішніми державними стандартами. А російська мова тим часом все більше набирала обертів. Радянську політику русифікації на Україні цілком можна назвати зброєю сповільненої дії, яка через десятиліття своєї планомірної дії досягла свого фактичного результату — війни, у якій гинуть абсолютно невинні люди. Культ так званої «радянської людини» формувався роками, навіть десятиліттями. Особливо успішним це формування виявилось на території нашої України. З плином часу це призвело до певних ознак стирання національної самоідентифікації українського народу та до формування подвійної ментальності. Політика наших пропрезидентських партій повністю цьому сприяла. Як за часи СРСР, так і у період незалежності України, популярні артисти кіно, музиканти відкрито популяризували російськомовне мистецтво. Переважна більшість із них були або двомовними, або російськомовними. На момент розпаду Радянського Союзу на території нашої України були україномовні українці та дещо менше російськомовних українців. Але за проблему це ні політики найвищого рангу, ні переважна більшість суспільства не вважали.

Результати. Значна кількість українців російськомовних та станом на переддень військової російської агресії переважно занадто толерантне ставлення більшості українських громадян до явища російськомовності в Україні. Існування так званої подвійної ментальності в сучасній Україні — прозахідного (європейського) спрямування та східний (промосковський) з відповідними культурними характеристиками. Враховувати потрібно і той факт, що на Україні відбувається старіння нації, і носіїв промосковського типу ментальності було за часи незалежності більше, тому представники проросійських партій завжди було достатньо у нашій Верховній Раді. Ті мовні закони, які затверджувала Верховна Рада України за весь час її існування є прямим підтвердженням цього факту. Занадто поблажливе та толерантне

ставлення до російської мови в Україні, котре продовжувалося десятиліттями, можна вважати однією з причин російської військової агресії, до якої українці виявилися не готовими.

Перспективи досліджень. З точки зору цивілізаційного підходу є важливим погляд іноземних дослідників (істориків, публіцистів, соціологів, політологів) на проблему русифікації українського народу у складі Радянського Союзу та у часи незалежності. Також ця тема окремо потребує досліджень та глибокого аналізу культурно-релігійної складової русифікації.

Література

1. Лизанчук В. Навіщо кували кайдани: Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. 415 с.
2. Діак І.В. Українське відродження чи нова русифікація?: Навч. посіб. для студ. вищих закл. освіти / І. В. Діак. Київ: Гранослов, 2000. 304 с.
3. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів та матеріалів /за заг. ред. А. П. Коцура, Н.В. Терес. Київ: Книги XXI, 2008. 1100 с.
4. Слободян Л. Голодомор 1932-1933 років як інструмент політики деукраїнізації / Гілея. Науковий вісник. 2013. Вип.74. С.48-51.
5. Лазебник Ю. Щербицький і українська мова / Літературна Україна. 1990. 23 серпня.
6. Відомості Верховної Ради УРСР. Додаток №45 від 9 листопада 1989 р. С.58-67.
7. Курас І. Проблемні питання розвитку відносин із сусідніми країнами в контексті державної політики України щодо національних меншин / Історичний журнал. 2003. №1. С.4-6.
8. Полуденко С. Ментальність українського населення через призму сучасних історичних українсько-російських взаємовідносин / Гілея. Науковий вісник. 2013. Вип.74. С.76-79.

References

1. Lisanchuk V. (1995) Navichno kuvali kaydani: Fakti, dokumenti, komentari prp rusifikaziyu v Ukraini Shackles were forever forged: Facts, documents, comments on Russification in Ukraine /Lviv: In-t narodosnavstva NAN Ukraini, 1995. 415 p .[in Ukrainian]
2. Diyak I.V. (2000) Ukrainske vidrodshennya chi nova rusifikaziya?: Navch. posib. dlya stud. vishchih sakl. osviti /[Ukrainian revial or new Russification?] Kiyiv: Granoslov, 2000. 304 p. [in Ukrainian]
3. Istoriya Ukraini vid naydavnishih shchasiv do syogodennya. Sbirnik dokumentiv ta materialiv (2008) [History of Ukraine from ancient times to the present. Collection of documents and materials] / sa sag. red. A. P. Kozura, N.V. Teres. Kiyiv: Book XXI, 2008. 1100 p.[in Ukrainian].
4. Slobodyan L. (2013) Holodomor 1932-1933 rokiv yak instrument polityky de ukrayinizatsiyi [The Holodomor of 1932-1933 as an instrument of politics of Ukrainization] / Gileya. Scientific Bulletin. No 74., pp.48-51 [in Ukrainian].
5. Lasebnik Y.(1990) Shscerbizkiy i ukrainska mova [Shcherbytsky and the Ukrainian language] / Literary Ukraine. 1990. 23 serpnia [in Ukrainian].
6. Vidomosti Verhovnoyi Radi URSR. Dodatok №45 vid 9 listopada 1989 r.[Information of the Verkhovna Rada of the USSR] / Annex №45 of November 9, 1989. pp.58-67 [in Ukrainian].
7. Kuras I.(2003) Problemni pitannya rozvitku vidnosinis susidnimikrainamiv kontekstidershavnoyi politiki Ukraini shchodo nazionalnih mensh [Problematic issues of development of relations with neighboring countries in the context of Ukraine's state policy on national minorities] / Historical Journal. 2003. №1. pp.4-6 [in Ukrainian].
8. Poludenko S. Pro formuvannya mentalnosti ukrainskogo naseleenyatsheres prismusushchasnih istorishchnih ukrainsko-rosiyskiyh sayemovidnosin [The mentality of the Ukrainian population through the prism of modern historical Ukrainian-Russian relations] / Gileya. Scientific Bulletin. No 74., pp.76-79 [in Ukrainian].

